

ПРАВОВІ ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ ГРОМАДЯН ПЕРЕД ЗАКОНОМ

Стаття присвячена нормативному закріпленню конституційного принципу рівності громадян перед законом в Україні. Проаналізовано норми Конституції України, чинного законодавства, правові позиції Конституційного суду України, що регулюють принцип рівності в Україні. Наголошено на проблемних питаннях у цій сфері, зокрема реалізації законодавчих положень на практиці, неналежному рівню толерантності у суспільстві, ролі держави у забезпеченні та реалізації цього принципу.

Ключові слова: *рівність, принцип рівності, конституційний принцип рівності громадян, права, свободи, позитивна дискримінація.*

Стаття посвячена нормативному закріпленню конституційного принципу рівності громадян перед законом в Україні. Проаналізовані норми Конституції України, діючого законодавства, правові позиції Конституційного суду України, які регулюють принцип рівності в Україні. Акцентовано увагу на проблемних питаннях в цій сфері, зокрема реалізації законодавчих положень на практиці, неналежному рівні толерантності в суспільстві, ролі держави в забезпеченні та реалізації цього принципу.

Ключевые слова: *равенство, принцип равенства, конституционный принцип равенства граждан, права, свободы, позитивная дискриминация.*

The article is devoted to the normative consolidation of the constitutional principle of equality of citizens before the law in Ukraine. The article analyzes the norms of the Constitution of Ukraine, the current legislation, legal positions of the Constitutional Court of Ukraine, which regulate the principle of equality in Ukraine. The problem issues in this area are highlighted, in particular, the implementation of legislative provisions in practice, the inadequate level of tolerance in society, the role of the state in ensuring and realization of this principle.

Key words: *equality, principle of equality, constitutional principle of equality of citizens, rights, freedoms, positive discrimination.*

Вступ. Утвердження конституційного принципу рівності є обов'язковою ознакою правової держави і найважливішим критерієм цивілізованості всієї її правової системи. Україна проголосила курс на побудову правової держави. Тому не випадково проблематика правового забезпечення конституційного принципу рівності посіла одне з центральних місць в сучасних дослідженнях з фундаментальних питань формування та функціонування якісно нової правової системи нашого суспільства.

Конституційний принцип рівності відноситься до числа тих небагатьох явищ суспільного життя, які безпосередньо характеризують якісні параметри існування і функціонування будь-якого державно-організованого суспільства. Цей принцип безспідставно визнаний людством і найважливішою умовою, і універсальною формою, і загальноприйнятим орієнтиром нормального і динамічного розвитку суспільства. Таке значення принципу рівності в життєдіяльності суспільства пов'язано з його здатністю встановлювати в соціумі юридичну рівновагу, тобто виступати в ролі універсального засобу поєднання інтересів окремих людей, соціальних груп і прошарків населення, різних народів і національностей.

Конституційний принцип рівності, будучи закріпленим в законі, набуває здатності здійснювати регулятивний вплив на поведінку людей. Щодо ролі принципу рівності у конституцій-

ному праві, зауважимо, що він відноситься до універсальних ідей і керівних принципів всієї правової системи. У статусі керівного принципу рівність розкривається як комплекс нормативно-правових приписів, що закріплюють рівність людей перед законом та їх рівноправність.

Теоретичні питання принципу рівності досить широко висвітлені такими вченими, як, зокрема, В. Авер'янов, В. Бевзенко, В. Білоус, І. Бородин, О. Васильченко, Р. Калюжний, В. Колісник, А. Колодій, Т. Коломієць, В. Колпаков, О. Кузьменко, Р. Мельник, С. Погребняк, В. Селіванов, Т. Фулей. Проте, незважаючи на досить велику кількість досліджень, присвячених цій проблематиці, питання правових основ закріплення та забезпечення конституційного принципу рівності залишаються актуальними і малодослідженими.

Постановка завдання. Мета наукової статті впливає із необхідності дослідження правових (нормативних) основ закріплення та забезпечення конституційного принципу рівності.

Результати дослідження. Принцип рівності громадян перед законом отримав своє нормативне закріплення у ст. 24 Конституції України. Конституція України розглядає цей принцип крізь призму того, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом [1]. Аналізуючи це положення Конституції України, можемо відзначити, що принцип рівності громадян перед законом за своїм статусом є конституційним принципом, адже він отримав своє офіційне закріплення на рівні Конституції України. Йому властива така ознака, як фундаментальність, яка виявляється у його основоположному, вихідному характері для інших галузей права. Хоча сама Конституція України у ст. 24 рівність перед законом пов'язує саме з ідеєю рівності громадян у конституційних правах, ідея рівності громадян перед законом та рівності їх у правах не вичерпується виключно сферою конституційних прав громадян.

Як справедливо зазначають автори науково-практичного коментаря Конституції України, «положення про рівність громадян перед законом дозволяє не обмежувати юридичну рівність тільки конституційними правами і свободами, а це означає, що всі без винятку права і свободи громадян, які закріплені у законах, а також у підзаконних нормативних актах, мають бути рівними. Вказівка на це є відповідною міжнародному праву, європейським стандартам, загальнолюдським цінностям» [2, с. 167]. Саме тому ідея рівності громадян перед законом деталізована і конкретизована у значній кількості законів України та підзаконних нормативно-правових актів. Так, наприклад, Закон України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р. у п. 7 ч. 1 ст. 4 закріпив такий принцип державної служби в Україні, як забезпечення рівного доступу до державної служби, який полягає у забороні всіх форм та проявів дискримінації, відсутності необґрунтованих обмежень або надання необґрунтованих переваг певним категоріям громадян під час вступу на державну службу та її проходження [3]. Безперечно, цей принцип державної служби в Україні є одним із прикладів деталізації принципу рівності громадян перед законом.

Конституційний принцип рівності можна віднести до таких принципів, які визначають правовий статус людини у суспільстві і державі. Він тісно взаємодіє з іншими конституційними принципами, які закріплені у ст. ст. 21–24 Конституції України, такими як, зокрема, рівноправність громадян; невичерпність і неможливість скасування прав і свобод; вільний і всебічний розвиток особистості; єдність прав і обов'язків; неможливість позбавлення громадянства і права змінити громадянство. Коментуючи ст. 24 Конституції України, спеціалісти звертають увагу на те, що «у статті 24 Конституції України зазначається, що всім громадянам наданий і гарантований рівний обсяг прав і свобод: економічних, соціальних, політичних, культурних, особистих тощо. Їх використання пов'язане із запровадженням однакових стандартів для всіх без винятку осіб. Це означає, що закріплені Конституцією України права і свободи поширюються рівною мірою на всіх громадян і мають для них тотожний (однаковий) зміст» [2, с. 166].

Ще один важливий аспект, на який необхідно звернути увагу, полягає в тому, що принцип рівності громадян перед законом органічно пов'язаний із принципом рівності конституційних прав громадян. Адже рівність громадян перед законом не є самоціллю. Вона має сенс лише тоді, коли приводить до рівноправ'я, до гарантування, забезпечення та реалізації прав громадян. При цьому таке формулювання ст. 24 Конституції України конкретно називає групу суб'єктів права, на яких поширюється принцип рівності конституційних прав, зокрема громадян України. На наш погляд, таке формулювання Конституції України переслідує мету розмежувати права людини та права громадянина, які визнані та гарантуються Конституцією України. Так, говорячи про права людини, ми говоримо про ті права, які пов'язані з самою людською істотою, її існуванням та розвитком. Права людини належать кожному незалежно від походження, майнового стану, статі, релігійних переконань, політичних вподобань тощо. Такий висновок можна зробити з аналізу ст. 21 Конституції України, відповідно до якої «усі люди вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права

і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» [1]. Відповідно до положень Конституції України до цього виду прав належать право на життя (ст. 27), право на повагу до гідності людини (ст. 28), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32) тощо [1]. Крім того, як справедливо зазначає А.М. Колодій, «права людини є поза територіальними – існують незалежно від державного визнання, закріплення в законі і поза зв'язком їх носія з конкретною державою. Реалізація прав людини здійснюється у сфері будь-якого громадянського суспільства, де б не знаходилася людина» [4, с. 74].

Що ж стосується прав громадянина, то вони зумовлені сферою відносин людини із суспільством, державою та їх інституціями. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є. Реалізація прав громадянина, як правило, охоплює сферу відносин індивіда з певною державою. Зокрема, йдеться про такі права громадянина України, які закріплені у Конституції України, як право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38), право на проведення зборів, мітингів, походів та демонстрацій (ст. 39), право на соціальний захист (ст. 46) [1].

Хоча сама Конституція України у ст. 24 під час формулювання принципу рівності громадян перед законом не визначила роль держави у забезпеченні реалізації цього принципу, її роль у гарантуванні та реалізації цього принципу є визначальною [1]. Слушною у цьому випадку є наукова позиція І. Бородіна, який говорить, що Конституція України встановлює право людини і громадянина як завдання, до якого мають прагнути держава і суспільство, щоб кожен державний орган, службовець, кожна особа намагалися сприяти повазі до прав і свобод людей, їх визнанню і реалізації серед народів інших держав [5, с. 42].

Вимога до пріоритетного значення людини її прав і свобод у діяльності Української держави, як ми вже зазначали, є не лише теоретичною конструкцією. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1]. Очевидно, що ці положення не можуть мати виключно декларативний характер. Вони мають велике практичне значення і є критеріями оцінки діяльності Української держави.

Крім того, така вимога впливає не тільки із норм національного законодавства, а також із норм міжнародного права. Так, наприклад, Підсумковий документ Віденської зустрічі країн-представників держав-учасників наради з безпеки і співробітництва в Європі проголошує: «Держави, які підписали документ, <...> визнають, що всі громадянські, політичні, соціальні, культурні й інші права та свободи мають першочергове значення і повинні повністю здійснюватися всіма належними засобами. У цьому зв'язку вони будуть удосконалювати свої закони, адміністративні правила і політику в сфері громадянських, політичних, економічних, культурних та інших прав людини і основних свобод та застосовувати їх на практиці з тим, щоб гарантувати ефективне здійснення цих прав і свобод» [6, с. 11].

У зв'язку з цим слушною є наукова позиція конституціоналістів про те, що «завдання держави і суспільства в сучасних умовах полягає в тому, щоб захищати ці права і не допускати їх порушення. Отже, кожний громадянин України може користуватися і користуватися на рівних умовах з іншими громадянами всім спектром прав і свобод без утиску з боку держави, дискримінації з боку державних органів, окремих посадовців або інших осіб» [2, с. 167].

Таким чином, гарантування, забезпечення реалізації рівних конституційних прав громадян України, їх однаковий захист є першочерговим завданням Української держави.

Звернемо увагу на те, що рівність перед законом також передбачає рівність в обов'язках громадян України, а також однаковий підхід до питання про притягнення правопорушника особи до юридичної відповідальності. Аналізуючи цей аспект принципу рівності громадян перед законом, В. Тацій зазначає: «Усі громадяни – рівні перед законом. Обов'язок не порушувати настанов закону, виконувати його положення, а у випадку порушення – нести юридичну відповідальність є рівною вимогою для всіх громадян» [2, с. 167]. Рівний обов'язок всіх дотримуватися вимог Конституції України прямо випливає із положення ч. 1 ст. 68 Конституції України, в якій зазначається, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [1].

Що ж стосується питання про однаковий підхід до притягнення правопорушника до юридичної відповідальності, то Конституція України регламентує це питання шляхом встановлення презумпцій, гарантій та обмежень, які забезпечують об'єктивність, обґрунтованість та законність притягнення громадян України до різних видів юридичної відповідальності. Так, зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному по-

рядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Таким чином, Конституція України юридично закріпила презумпцію невинуватості.

Важливою гарантією захисту прав і свобод громадянина під час вирішення питання про притягнення його до юридичної відповідальності є надане ст. 59 Конституції України право на професійну правничу допомогу. Так, зокрема, у ч. 1 цієї статті зазначається те, що кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав [1]. Крім того, у ст. 61 Конституції України закріплено обмеження щодо притягнення до юридичної відповідальності. Так, у ч. 1 цієї статті зазначається те, що ніхто не може бути притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення [1]. Всі ці заходи є важливими гарантіями рівності громадян України у питанні про притягнення до юридичної відповідальності.

Аналізуючи ст. 24 Конституції України, можна дійти висновку, що законодавець розглядає як основну перепону на шляху до реалізації принципу рівності громадян перед законом таке явище, як дискримінація (від лат. «discriminatio» – «розрізнення»). Саме тому в ч. 2 ст. 24 Конституції закріплено положення про те, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [1]. Питанню боротьби з різними проявами дискримінації присвячена значна кількість міжнародних договорів, джерел права Ради Європи та джерел права Європейського Союзу. Вони закріпили не тільки положення, які забороняють будь-які прояви дискримінації, але й певні стандарти, які допомагають її виявити і відмежувати від законних обмежень в реалізації прав людини. Ці джерела, міжнародні та європейські стандарти боротьби з дискримінацією є основою правового забезпечення принципу рівності як в Україні, так і в усьому світі.

З урахуванням наведеного вище вважаємо за потрібне звернути увагу на досвід, напрацьований Конституційним судом України, у сфері забезпечення регулювання та реалізації конституційного принципу рівності. Оскільки рішення Конституційного суду України дають змогу більш детально визначити те, як має реалізовуватися принцип рівності у прив'язці до конкретних положень чинного законодавства України. Зокрема, Конституційний суд України визнав обґрунтованими відмінності правового регулювання щодо таких випадків:

– у соціальному захисті громадян, які перебувають на службі у військових формуваннях та правоохоронних органах держави, а також інших громадян, наприклад, рішення від 6 липня 1999 р. № 8-рп/99 у справі щодо права на пільги [7], від 20 березня 2002 р. № 5-рп/2002 у справі щодо пільг, компенсацій і гарантій [8], а також від 17 березня 2004 р. № 7-рп/2004 у справі про соціальний захист військовослужбовців та працівників правоохоронних органів [9];

– у питанні про рівень недоторканності звичайних громадян і посадових осіб, наприклад, рішення від 23 грудня 1997 р. № 7-зп у справі про Рахункову палату [10];

– у правовому регулюванні трудових відносин осіб, які належать до різних за родом і умовами діяльності категорій, наприклад, рішення від 7 липня 2004 р. № 14-рп/2004 у справі про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу [11].

Конституційний суд України визнав необґрунтованим встановлення різних умов.

– Для здійснення виборчого права різними групами однієї категорії виборців, наприклад, рішення від 22 грудня 2004 р. № 22-рп/2004 у справі про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» [10]. Так, зокрема, у цьому рішенні Конституційний суд України визнав дискримінацією виділення з усієї категорії громадян, які не здатні пересуватися самостійно, лише інвалідів першої групи та надання їм переваги щодо голосування за межами виборчої дільниці [12, с. 146].

– Для реалізації кандидатами в народні депутати України свого права бути обраними, наприклад, рішення від 26 лютого 1998 р. № 1-рп/98 у справі про вибори народних депутатів України [13]. Так, зокрема, у цьому рішенні Конституційний суд України визнав дискримінацією надання одній і тій же особі права бути включеною до списку кандидатів у народні депутати України для участі у виборах по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу та одночасно бути висунутою також в одномандатному виборчому окрузі; встановлення неоднакового терміну для висування кандидатів і реєстрації списків кандидатів у народні депутати України у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі та для реєстрації кандидатів у народні депутати України в одномандатних виборчих округах [12, с. 146].

– Для створення політичної партії громадянами України – жителями Автономної Республіки Крим та іншими громадянами України, наприклад, рішення від 3 березня 1998 р. № 2-рп/98

у справі про об'єднання громадян в Автономній Республіці Крим [14] Так, зокрема, на цій підставі Конституційний суд України визнав неконституційними норми про можливість утворення, організацію і діяльності в Автономній Республіці Крим політичних партій із загальнокримським статусом [12, с. 146].

З урахуванням наведеного вище вважаємо за потрібне вказати, що практика Конституційного суду України засвідчує, що необхідної чіткості й однозначності у цьому питанні поки що не досягнуто. Здебільшого мотивування Конституційним судом України свого висновку щодо дотримання принципу рівності обмежується самою лише вказівкою на положення Конституції України, міжнародних або вітчизняних нормативно-правових актів, у яких згадується цей принцип. З огляду на це ми підтримуємо позицію С. Рабіновича та О. Панкевича про те, що системний аналіз рішень Конституційного суду України, які стосуються дотримання принципу рівності, сприятиме виробленню та уточненню деяких базових правозастосовних алгоритмів, що можуть виявитися корисними як для конституційного судочинства, так і загалом для розгляду спорів означеної категорії [15, с. 97].

Висновки. Принцип рівності є одним з фундаментальних принципів конституційно-правового статусу особи. Сутність цього принципу зводиться до законодавчо закріпленої на рівні Конституції України, законів та інших нормативно-правових актів вимоги щодо однакового підходу до громадян незалежно від певних ознак. Але на підставі аналізу чинного законодавства та рішень Конституційного суду України можна зробити висновок, що принцип рівності громадян перед законом не виключає диференціації у правовому регулюванні правового статусу окремих груп громадян. Як Конституцією України, так і чинним законодавством України допускається позитивна дискримінація у певних випадках з метою забезпечення реальної рівності суб'єктів права. У цих випадках відбувається відступ від принципу рівності громадян перед законом в межах і в порядку, визначеному законодавством України. Сутність цієї диференційованої рівності зводиться до такого: всі, хто знаходиться в однаковому становищі, мають рівні права, свободи та обов'язки, а також є рівними перед законом. Проте відступ від ідеї рівності перед законом можливий, коли законодавство враховує розумні й об'єктивні відмінності між особами; створює тимчасові сприятливі умови для певної категорії осіб з метою компенсації наявної фактичної нерівності [12, с. 152].

Конституційний принцип рівності є неперечною вимогою існування цивілізованої правової держави і знайшов своє закріплення у положеннях численних міжнародних та європейських правових актів з прав людини, Основному Законі України, поточному законодавстві, правових позиціях Конституційного Суду України. Проте детальна регламентація конституційного принципу рівності не стала запорукою стовідсоткової гарантії дотримання та реалізації законодавчих положень у цій сфері на практиці. Таку ситуацію провокують політичні й економічні негаразди, низький рівень правової культури громадян, а отже, порушення дисбалансу толерантності у суспільстві та державі.

Хоча сама Конституція України у ст. 24 під час формулювання принципу рівності громадян перед законом не визначила роль держави у забезпеченні реалізації цього принципу, проте її роль у гарантуванні та реалізації цього принципу є визначальною. Це насамперед пов'язано з тим, що Конституцією України визначено те, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Таким чином, держава має спрямовувати свої зусилля на гарантування та забезпечення реалізації рівності громадян перед законом, попередження та усунення будь-яких випадків дискримінації за будь-якою ознакою.

Список використаних джерел:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Конституція України. Науково-практичний коментар / [редкол.: В. Тацій (голова редкол.), О. Петришин (відп. секретар), Ю. Барабаш та ін.]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х. : Право, 2011. – 1128 с.
3. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 4. – Ст. 60.
4. Колодій А. Права людини і громадянина в Україні : [навч. посібник] / А. Колодій, А. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
5. Бородін І. Адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина : дис. ... докт. юрид. наук / І. Бородін. – Х. : Національний ун-т внутрішніх справ, 2004. – 404 с.

6. Международная защита прав и свобод человека (сб. докл.). – М. : Юрид. лит., 1990. – 161 с.
7. Рішення Конституційного Суду України від 6 липня 1999 р. № 8-рп/99 у справі за конституційними поданнями Міністерства внутрішніх справ України і Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини сьомої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа щодо права на пільги) // Офіційний вісник України. – 1999. – № 27. – Ст. 1342.
8. Рішення Конституційного Суду України від 20 березня 2002 р. № 5-рп/2002 у справі за конституційними поданнями 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 58, 60 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пунктів 2, 3, 4, 5, 8, 9 частини першої статті 58 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» і підпункту 1 пункту 1 Закону України «Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів» (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) // Офіційний вісник України. – 2002. – № 13. – Ст. 669.
9. Рішення Конституційного Суду України від 17 березня 2004 р. № 7-рп/2004 у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин третьої, четвертої статті 59 Закону України «Про Державний бюджет України на 2003 рік» (справа про соціальний захист військовослужбовців та працівників правоохоронних органів) // Офіційний вісник України. – 2004. – № 12. – Ч. 1. – Ст. 763.
10. Рішення Конституційного Суду України від 23 грудня 1997 р. № 7-зп у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про Рахункову палату Верховної Ради України» (справа про Рахункову палату) // Офіційний вісник України. – 1998. – № 1. – Ст. 23.
11. Рішення Конституційного Суду України від 6 липня 1999 р. № 8-рп/99 у справі за конституційними поданнями Міністерства внутрішніх справ України і Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини сьомої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа щодо права на пільги) // Офіційний вісник України. – 1999. – № 27. – Ст. 1342.
12. Погребняк С. Основоположні принципи права : дис. ... докт. юрид. наук / С. Погребняк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – 433 с.
13. Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 р. № 1-рп/98 у справі за конституційними поданнями народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про вибори народних депутатів України) // Офіційний вісник України. – 1998. – № 23. – Ст. 850.
14. Рішення Конституційного Суду України від 3 березня 1998 р. № 2-рп/98 у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону Республіки Крим «Про об'єднання громадян» (справа про об'єднання громадян в Автономній Республіці Крим) // Офіційний вісник України. – 1998. – № 24. – Ст. 896.
15. Рабінович С. Принцип рівності прав людини у практиці Конституційного Суду України: проблеми методики застосування / С. Рабінович, О. Панкевич // Вісник Конституційного Суду України. – 2015. – № 5. – С. 97–111.